

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 327-346, March, 2013

İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini The Pre-Islamic Religion Concept of Turks and Gok Tengri Religion

Arş. Gör. Murat Öztürk
Fırat Üniversitesi- Elazığ

Öz: Bu Türklerin İslamiyet öncesinde dine bakışını ve Çinlilerin Türk dini dediği Gök Tanrı dinini ana hatlarıyla ele almaktadır. Genel olarak dini taassuptan uzak olan Türkler özellikle İslamiyet'e kadar diğer toplumlara nazaran daha kolay din değiştirmişlerdir. Ancak İslamiyet öncesi Türk toplumlarında en fazla rastlanan din Gök Tanrı dinidir. Daha önce yapılan çalışmalar Gök Tanrı dininin tam olarak anlaşılmasına ve eksik yorumlanmasına sebep olmuştur. Bu makale Gök Tanrı dininin inanç sisteminin tek Tanrı inancı olduğu tezini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam öncesi Türkler, Din, Gök Tanrı, İslam

Abstract: This study examines the pre-Islamic Turkish approach to religion and the Gok Tengri religion, which the Chinese defined as Turkish religion. Because Turks in general were far away from religious bigotry compared to other nations, pre-Islamic Turks changed their religions more easily. Nevertheless, Gok Tengri religion was the most common religion among the pre-Islamic Turkic groups. Some earlier studies on the Gok Tengri religion were insufficient to describe this religion and they caused misinterpretations. This article argues that the Gok Tengri religion was a monotheist belief.

Key Words: PreIslamic Turks, Religion, Gok Tengri, Islam

Giriş: Din ve İnanma İhtiyacı

Dinin Terim Anlamı

Din kelimesinin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak çoğu araştırmacı İbrani kökenli bir kelime olduğu konusunda birleşmiştir. Din kelimesi Arapça' da farklı anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'de farklı yerlerde, mükâfat, hüküm, ceza, ibadet gibi anlamlarda, kullanılmıştır.

Din kelimesinin Türkçe' ye Arapça' dan geçtiği kabul edilen bir görüştür. Ancak İslam'dan önce Türklerin, din kavramını ifade etmek üzere çeşitli dönemlerde drm, darm, nam, den gibi kelimeler kullandıkları kaynaklarda yer almaktadır¹. Bunlardan drm ve darm kelimelerinin Sanskritçe dharma' dan, nam kelimesinin Sogdca' dan geçtiği

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1999) 68

anlaşılmaktadır².

İnanma İhtiyacı

İnanma, antropoloji bakımından insanın varlık-yapısına ait bir fenomendir, bu nedenle insanın onsuz yaşaması mümkün değildir. Bize göre inanma, insanın genetiğine kazanmış bir olgudur. İlahi anlamın dışına çıkarsak, inanma ihtiyacı günlük hayatta kendisini inanma eğilimi şeklinde gösterir. İlk doğduğu anlarda bile insan, güvenilebileceği, kendisini koruyacağına inandığı bir destek, bir kucak arar. Bu destek annedir. İlerleyen dönemlerde inanabileceği, huzur bulabileceği dostluklar, sevgiler arar insan. Ancak akıllı, mantığı, sezgisi geliştikçe, günlük hayatın dışında, anne gibi, kendini kabul ettirme gereği duymadan her zaman sığınabileceği bir varlık arar insan. İşte bu da insanın yaratıcısıdır. Tarihin farklı dönemlerinde, farklı toplumlarda birçok varlık yüce yaratıcı olarak kabul edilmiştir. İlahi dinlerin tek Tanrı'sından tutun da, ilkçağlarda Güneş gibi varlıklar yüce yaratıcı olarak kabul edilmiştir. İnanma ihtiyacından kastımız her hangi bir varlığı veya ilahi dinlerin tek yaratıcısını ilah olarak kabul etme eğilimidir. İlkel bir dinin tanrısı veya ilahi bir dinin yüce yaratıcısı burada aynı kategoridedir. Sonuçta insan kendisinden güçlü bir varlığı yaratıcı olarak kabul etme eğilimine her zaman sahip olmuştur.

Hiçbir şekilde yüce yaratıcı tanımayan veya yaratıcı sıfatını gözle görülebilen varlıklara yükleyen insanlar da mevcuttur. Bu insanlar, her türlü ortaya çıkışı, yaratılışı doğaya veya onun içinde bulunan Ay, Güneş, yıldızlar gibi nesnelere bağlamaktadırlar. Bize göre bu da bir inanma şeklidir. Öyle ya da böyle, var oluş yine, insandan güçlü bir nesneye bağlanmaktadır. Tabii bu insanlar, zor zamanlarında yardım et doğa diye yakarırlar mı bilemeyiz ancak çok çarpık da olsa burada bile insanın kendisinden güçlü bir varlığı yaratıcı olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Ateist denilen ve aslında toplam insan nüfusuna oranladığımızda az sayıda olan insan grubu ise hiçbir şekilde bir yaratıcının olmadığını ileri sürerler. Böylesi aşırı tipleri yorumlamak zordur. Zannederiz ki bu insanlar, tıp biliminin araştırma sahasına girmektedirler. Çünkü bu düşünce bize göre insana ait değildir. İnsanın varlık yapısına ait olan, inanma fenomenine rastlanmayan insanın, çocukluk ve gençlik dönemi mutlaka incelenmelidir. Böylesi kişiler bize göre ruh dünyalarında tahribata yol açan olaylar neticesinde bu düşünceye varmışlardır diye düşünüyoruz. Tıpkı bazı insanların da yaşadıkları ağır ruhsal sarsıntılar sonucu, dini çarpıtarak, onu yaşamada aşırıya kaçmaları, bu aşırılığın bütün hayatlarını olumsuz etkilemesi gibi. Hiçbir yaratıcı tanımayan kimsede tanrı tanımazlık, dini yaşamada aşırıya giderek kendisini ve dinini yozlaştırmanın bu yaşantıları her iki tip için de afyon etkisi yapar. Her ikisi de, kendilerince ağır sarsıntıları görmemeyi, hissetmemeyi sağlar. İkisi de bir çeşit kaçıştır. Bu nedenle bize göre bu tip davranışları sergileyen insanların ruh dünyalarında akıl sağlıklarını etkileyen bozukluklar olması oldukça güçlü bir ihtimaldir.

Belirttiğimiz gibi, inanmayan bir insan ne vardır, ne de düşünebilir. İnanma fenomeni, tıpkı bilgi ve devlet kurma fenomenleri gibi insanın varlık yapısına, insan olmaya özgü bir fenomendir; insan hangi kültür düzeyinde bulunursa bulunsun, hiçbir yerde eksik değildir. Nitekim inanma fenomeni, en ilkel insan topluluklarında bile vardır³. Bu yüzden ilk insanların din görüşü de inanma ihtiyacının bir neticesidir. Çünkü yaratıcı

² Ünver Günay Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları 2007) 2-3

³ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, (İstanbul: Remzi Kitabevi 1988) 289

olarak kabul ettiği varlık, artık maddesel boyutundan çıkmıştır. O da belli imgelerle süslenmiş, bezenmiş bir doğüstü varlık rolünü oynar. İlk insanlar da karşılaştığı sorunları, kendi güç ve yeteneklerini aşar gördüğü fenomenleri, onun iradesine bırakır. O, yaratıcının kendisini ya esenliğe kavuşturacağına, ya da yok edeceğine inanır.

İnanmanın en yaygın şekli, var olan dinlerden birine inanma, bir inanç sistemine bağlanma şeklinde ortaya çıkar. Din yoluyla insan, bir şeye, hayatının gidişatında etkili saydığı değerli bir şeye sıkıca bağlanır. Bağlanmak bağlayıcı, sınırlayıcı, hatta tutsaklaştırıcı olsa da, sanki kaybolmamak, düşmemek, dağılmamak, yok olmamak için de gereklidir⁴. Dinler, birbirinden çok farklı, birbirinden çok ayrı görünürler fakat hepsinin birleştikleri bir nokta vardır ki, o da inanmanın insan ile insanı ve dünyayı aşan bir varlık arasındaki bir bağ olarak kabul edilmiş olmasıdır⁵.

İşte buradan yaratıcı bir güce inanmanın, sonradan kazanılmış ya da öğrenilmiş bir davranış değil, insanın varlık yapısında var olan bir mefhum olduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Din, insan ve dünya ile ilgili olan her şeyi, insanın başından geçen bütün olayları, herhangi bir şekilde yorumlamaya, anlamlandırmaya, açıklamaya çalışır. İşte dini, bilimden ayıran nokta da budur. Yani; onun her şeyi kendisine göre yorumlaması, açıklaması, her şeye bir anlam vermesidir. Hâlbuki bilim var olanlara bir anlam vermekten, her şeyi yorumlamaktan ve açıklamaktan sakınır. Fakat bilim ve hatta felsefenin durakladığı yerde din, hiç sakınmadan yürüyebilir. Böylece de din, inancı temel aldığından, bütün soruları yanıtlar, insanları teselli eder, onlara umut verir, hayatın katı yanlarını yumuşatır, kutsallaştırır. En ağır felaketler bile dinde kutsal bir yorum bulur. Çünkü din için her şey bir anlam ile doludur. Felaketlerin, çekilen acıların bile bir anlamı vardır. Din aynı zamanda insana, hayatta izleyeceği yol, kendisi ve kosmos hakkında bir “bilgi” verir⁶.

İnsanın fizikî kabiliyetleri ve kavrama gücü sınırlıdır. İnsan her şeyi kavrayıp anlayabilecek ve bunun sonucunda hayatını tek başına sürdürebilecek güce sahip değildir. İnsanlar bilim ve teknolojiyle sorunlarla baş etmeye uğraşsalar da, bunda en ileri ölçülerde başarı gösterebilirler de yaşamları ile kendilerini çevreleyen doğa ve evren üzerinde mutlak (tam ve kesin) bir kontrol sağlayamazlar. Kendi geleceklerine ilişkin, kesinlik arz etmeyen bir boyut ve buna bağlı olarak bir korku ve kaygı eşiği hep var olagelir. Öte yandan, bilimin buldukları paradoksal biçimde bilinecek olanın sonsuzluğunu, bitirilemezliğini açık biçimde ortaya koyar. Yani bildikçe, bilinecek olan katlanarak artar. İşte din, böylesi bir açmazla karşı karşıya kalan insan çoğunluğuna bir çıkış yolu sunar⁷. İşte bu çıkış yolunda, dinin yaratıcısına inanmak ve ona teslim olmak tek çaredir. Beklenmedik, bilinmeyen, akıl yoluyla denetlenemeyen olaylar ve gelişmelerin yarattığı korku, kaygı ve depresyon durumlarını karşılamak, üstesinden gelmek üzere, dinsel inanç pratiklerine başvurulur. Bu anlamda din, insan topluluklarının gündelik yaşamında bilimsel-teknolojik etkinliği tamamlayıcı mahiyette bir işlevle ortaya çıkar; yani, çarpıcı bir deyişle, bilimin bittiği yerde din başlar⁸.

Demek ki dinin cevaplayamayacağı soru yoktur. Din insanı, dünya, evren, ölüm ve sonrası gibi pek çok konuda anlamaya kudretinin yetmediği konularda rahatlatır. Tabii bu

⁴ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı 2009) 17

⁵ Mengüşoğlu, age, 291

⁶ Mengüşoğlu, age, 291-292

⁷ Atay, age, 19

⁸ Atay, age, 20

yetersizliği, akılı sayesinde fark edebilen akıllı insanlar hissetmiştir. Akıl, insana sorumluluk verir. Bu sorumlulukla akıllı insan, şüphe eder ve sürekli sorgular. Varlığının kaynağını, başını, sonunu sorgulayan insan ne kadar kudretli olursa olsun net sonuçlara varamaz ve zaaf içine düşer. İşte akıllı insan bu noktada eksikliğini fark eder ve kendisinden daha güçlü bir varlığa inanma ihtiyacı hisseder. Çünkü gücünün bittiği, çaresizleştiği anlarda kendisinden daha güçlü, yaratıcı nitelikli varlık ve onun dini, insana yol gösterebilir ve onu teselli edebilir. O halde, din sadece akıllı bir varlık olan insana mahsustur ve dinden sadece insan sorumludur.

Bundan başka; bazı insanlar ise sorgulamadan inanırlar. Yaratıcıyı, elçilerini, kutsal değerlerin varlığını sorgulamadan, düşünmeden kabul ederler. Bu da inanç sisteminde bir derecedir fakat bu durum daha çok gelenekseldir ve insanı ancak belli bir inanç noktasına kadar taşıyabilir. Fakat N. Malebranche' in belirttiği gibi; inanç ruhumuzun gidişini idare etmelidir, fakat onu deha ile dolduran yalnız en yüksek akıldır⁹. Akıllı insan, eğer yanlışsa, geleneksel inancı reddedip doğruyu bulabilir. Akılsız insan ise şüphe etmemesi sebebiyle içinde bulunduğu sistem neyi kabul ediyorsa ona inanır. Doğruyu bulursa bu, onun şanslı olduğunu gösterir.

O halde dindeki sapmaların temeli aklın yeterince kullanılmamasıdır. Akılsız insan, ya dini reddedip sapar, ya da içinde bulunduğu din sisteminde körü körüne inanmaya yönelerek inanç sistemini yanlış yorumlayabilir. Demek ki akıl dinsiz, din de akılsız olamaz. Akıl, insana bahşedilmiş en önemli cevherdir. İnsan akıl ile kimliğini, şahsiyetini bulur. Akıllı insan sorumluluk sahibi olabilir. Din alanında akıllı olmayan kişi lâ-yüs'eldir, yani sorumsuzdur. Keza medeni hukukta da akıllı olmayan kişinin cezaî ehliyeti yoktur. O halde din, akıllı insanlar içindir.

Din Nedir

Din tanımlanırken, mutlaka içinde bulunulan inanç sisteminin bu tanımlamada etkisi olacaktır. Ancak pek çok din, özellikle semavi dinler, bu tanımlamada ortak noktalarda buluşabilmişlerdir.

Hayvanların idrak melekelerinin içgüdü dediğimiz şeyle sınırlı olmasına karşılık, insanın asıl idrak melekesi akıldır¹⁰. Bal yapan bir arı yaptığı için iyi ya da kötü olduğunu düşünmez. Sadece içgüdüleriyle hareket eder. Ancak odun kıran bir insan yaptığı sonuçlarını düşünür. Odunu nasıl kıracağını, odunları nasıl satacağını ve bu işin fayda ve zararlarını hesap eder. Akıllı insan, davranışlarını etkileyen en küçük olaydan hareketle en önemli meselelere kadar zaman ve mekânda sınırsız kâinatla ilişki kurmalıdır. İşte, insanın kendisini parçası hissettiği ve davranışları için yol gösterici ilkeler çıkardığı o bütün ilişkisidir din¹¹. Yani din; insanın zamansız ve mekânsız kâinatla ilişkileridir. Din insan ile mutlak yaratıcı arasındaki bağıdır. Dinin esası, en yüksek insanî niteliklere sahip kişilerin, gücünü üzerinde hissettiği sonsuz varlık ya da varlıklarla ilişki kurması şeklinde tanımlanmıştır. Tüm dinler insanla, insanın kendini bir bütün hissettiği, yol gösterici ilkeler edindiren sonsuz varlık arasındaki ilişkidir. Bu itibarla, eğer bir din bu ilişkiyi kuramıyorsa

⁹ Nicholas Malebranche, *Metafizik ve Din*, Çev: Bedia Akarsu (Ankara: M.E.B. Yayınları 1990) 42

¹⁰ Lev N. Tolstoy, *Din Nedir*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 6. Baskı 2000) s. 11-12

¹¹ Tolstoy, age, 13

-putperestlik ve büyücülük gibi- bir din değil, olsa olsa bir dinin yozlaşmış şeklidir¹².

İnsanlar hiçbir yerde, hiçbir devirde dinsiz yaşamamışlardır. Bütün dinlerin, etkisinin azaldığı, tahrif olduğu dönemler mutlaka var olmuştur. Ayrıca bireysel olarak dinsizliği seçen insanlar da olmuştur, olacaktır. Ancak insanlar tarihin hiçbir döneminde kitleler halinde dinsizliği seçmemişlerdir. Adları, sistemleri farklı olabilir ancak din, her dönemde insanlık üzerinde tesirli olmuştur. Beşerî sistemler değişebilir veya yok olabilir ancak bir bütün olarak din, yok olamaz. Çünkü insan her devirde insandır ve her zaman ihtiyaçları aynıdır. İnanmak insan için temel bir ihtiyaçtır.

Dinlerin Ortak Özellikleri

Yeryüzünde ortaya çıkan ilk dinden, insanlığın kabul ettiği son dine kadar bütün dinler, mânanın farklı biçimde kabulü ve uygulanması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Ancak mânanın genişliği, yorumların da çeşitlenmesine sebep olmuştur. Böyle olunca da dinler birbirinden çok farklı hale gelmiştir ancak bütün dinlerde bazı ortak özellikler her zaman görülmüştür. En temel ortak özellik, dinin, insanın dünya ve ahiret hayatı ile toplum hayatını düzenleme amacıdır. Ahiret ve toplum hayatını düzenleyen kurallar temel olarak inanç ve ahlakla ilgilidir. Bu nedenle bütün dinlerin ortak özelliklerini inanca ve ahlâka ait ortak özellikler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür:

a- İnanca Ait Ortak Özellikler

- aa-** Tek Tanrı inancı
- ab-** Vahiy
- ac-** Peygamberler ve Dinin Kurucusu
- ad-** İnsanüstü Varlıklar (melekler, cinler v.s.)
- ae-** Ahiret İnancı
- af-** Haşr (Ölümden sonra dirilme)

b- Ahlâka Ait Ortak Özellikler

- ba-** Adam Öldürmemek
- bb-** Hırsızlık Yapmamak
- bc-** Zina Yapmamak
- bd-** Yalan Söylememek¹³.

Dinlerin bu ortak özelliklere sahip olmasının iki önemli nedeni olabilir. Birinci olarak özellikle ahlaka ait ortak özelliklere baktığımızda bütün dinlerin ideali yaşatmayı çabaladığını görüyoruz. Örneğin sebepsiz yere adam öldürmek her yerde her dönemde kötü karşılanmıştır. Dinler kötü olan davranışları, dünyayı ve ahiret hayatını düzenlemek amacıyla yasaklamıştır. İyi olan, doğru olan, yani ideal tektir. Dinler de bu ideale ulaşma gayreti ile ortaya çeşitli kurallar koymuştur. Hiçbir dinde haksız kazanç sağlayan dünyasını da ahiretini de kurtarır veya hırsızlık erdemdir gibi yaklaşımlar yoktur. Tabii burada dinler derken, dinlerin özünü kastetmekteyiz. Dinin meşrulaştırma aracı olarak kullanılması neticesinde şahısların veya bazı devletlerin davranışları ve söylemleri bu tespitimizin dışındadır. İdealin bir olması, dinler arasında bu ortak özelliklerin ortaya çıkmasının sebebidir.

İkinci ve temel neden ise; din adı altındaki sapık inançlar veya dinlerin bozulmuş, tahrif olmuş halleri ve din adı verilen ilkel inanç sistemleri hariç, bütün dinlerin kaynağının

¹² Tolstoy, age, 16

¹³ Öztürk, age, 71

ilahî olmasıdır. Bu konuda en büyük kılavuz dini metinlerdir. Örneğin, Kur'an-ı Kerim İbrahim Suresi dördüncü ayette; "biz elçi göndermedikçe hiçbir kavme azap edecek değiliz, biz her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara emredilen şeyleri açıklasın. Sonra Allah dilediğini saptırır, dilediğini yola iletir. O azizdir, hikmet sahibidir" ve İsrâ Suresi on beşinci ayette; "her millet içinde mutlaka bir peygamber gelip geçmiştir, buyrulmaktadır". Bu ve benzeri ayetlerde her kavme kendi dilinde peygamber gönderildiği Allah tarafından açıkça belirtilmektedir. Tabii bu bir inanç meselesidir. İslam dinine inananlar için Kur'an-ı Kerim önemli bir delildir. Ayrıca benzer anlamda ifadeler başka dini metinlerin bozulmamış şekillerinde de mevcuttur. Orijinal hali bozulmamış, semavi bir dinin kutsal kitabı olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim'den hareketle, bütün dinlerin kaynağı birdir; ilahidir diyebiliriz.

Bu görüşlerimizi desteklemek için bir noktaya daha değinmek istiyoruz. Özellikle Batılı pozitivist bilim adamları tarafından günümüzden bin yıllar önce yaşamış toplulukların, kendi ataları dışında kalanların, hemen hemen tamamı, ilkel, vahşi, barbar, putperest gibi kaba ifadelerle nitelendirilmiştir. Bu yaklaşım pozitivist evrimci nazariyenin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Öyle ki, onların insan sayılıp sayılmayacağı bile tartışma konusu yapılmıştır. Önceleri "ilkel" kabilelere mensup olanların insan olmadıklarını savunan Kilise, Papa II. Paul'un 1512 yılında Amerika yerlilerinin de Âdem neslinden geldiğini açıklaması üzerine, kanaatini değiştirmiş ve onların insanlığını kabullenmiştir¹⁴. Bugün bu yanlıştan dönebilmek amacıyla, bu toplulukları tanımlamak için yazısız halklar, tabiat toplulukları gibi garip sayılabilecek ancak daha yumuşak ifadeler kullanılmaktadır. Bu bakış açısı nedeniyle, bu toplumların dinleri de yanlış yorumlanmıştır. Aceleci ve taraflı yorumlar bu hatalara sebep olmaktadır. Din gibi, insanların ruh dünyasını ilgilendiren, derinlikli konuları büyük özenle incelemek gerekir. Bunun için dinleri ve insanları dinlere inanmaya iten sebepler iyi bilinmelidir. İşte buradan bakınca ilkel denilen kabilelerin dinlerinde bazı ortak özellikler göze çarpmaktadır. Bu özellikler kısaca şu şekilde özetlenebilir:

1- İlkel kabîle dinleri, bir kabîle (veya topluluğa) özgüdür ve genellikle o kabîlenin adıyla anılır (Dinka Dini, Maori Dini, Ainu Dini, Ga Dini, Pigme Dini gibi). Gök Tanrı dinini Çinlilerin Türk dini olarak adlandırmaları bu özelliğe güzel bir örnektir. Ancak Gök Tanrı dininin ilkel kabîle dinleri sınıfına girdiğini düşünmemekteyiz.

2- Bu dinler mahalli bir özelliğe sahiptir ve bu dinlerden evrensel bir din gelişmemiştir.

3- Bu dinlerin kutsal kitapları ve yazılı kaynakları yoktur.

4- İlkel kabîle dinlerinde genellikle bir Yüce Tanrı inancı göze çarpmaktadır. Her kabîle, onu kendi diliyle ve kendisine özgü bir şekilde adlandırmaktadır. Bu Yüce varlığın nitelikleri, diğer tanrılardan ve ruhlardan farklıdır.

5- İlkel kabîlelerde fert, dinin tabii üyesidir ve ayrı din seçme şansı yoktur.

6- İlkel kabîle mensuplarında büyüye ve büyücüye ilgi büyüktür.

7- İlkel kabîle dinlerinde din kurucusu söz konusu değildir.

8- İlkel kabîle dinlerinde ruhun çeşitli şekillerde yaşadığına inanılmakta fakat Ahiret ile ilgili telakkilerinde açıklık görülmemektedir.

9- İlkel kabîle dinlerinin kendine has törenleri, dansları ve kurban usulleri

¹⁴ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, M. Alparlan Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Berikan Yayınevi 2010) 63

bulunmaktadır. İbadet, kabileden kabileye farklılık göstermektedir. İlkel kabilelerde ibadet; genellikle Yüce tanrı veya ondan daha alt seviyelerde bulunan tanrılar ve yüksek ruhlardan oluşan varlıklara tapınma ihtiyacının ortaya çıkardığı ferdi tecrübelerle dayanan davranışlar şeklindedir. Bu ibadetlerde; Yüce tanrıya dua edilmekte, bazı hayvanlar kurban olarak sunulmaktadır¹⁵.

Bu ortak özelliklerden de anlaşılacağı gibi, ilkel kabile dinlerinde, genellikle, yüce bir varlık tek yaratıcı, mutlak hâkim olarak kabul edilmektedir. Father Wilhelm Schmidt; yaptığı araştırmalar sonucu, önce bir Yüce Tanrı inancı/Tektanrıcılık devresi bulunduğunu, sonra Animizm, Fetişizm, Politeizm (Çoktanrıcılık) gibi sapmaların olduğunu savunarak, dinin kaynağını başka şekilde açıklayan görüş sahiplerine karşı çıkmıştır. Ölümünden sonra arkadaşları, bu çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Schmidt Ekolü (Viyana Tarihi-Kültürel Ekolü) diye bilinen bu grup Yüce Tanrı'nın var olduğunu ortaya koymuş, dinleri belli bir dinin bozulmuş veya değiştirilmiş şekilleri olarak görmüş ve dinin Yüce Tanrı tarafından vazedildiğini savunmuş-tur¹⁶. Schmidt Ekolüne göre ilkel kabilelerde Yüce yaratıcının dört temel özelliği vardır:

1- Yüce varlık, ebedî, kadir, herşeyi bilen, iyilik sahibi, her şeyin hâkimi ve ahlâkî bir varlıktır.

2- İlk zamanlarda insanlarla birlikte ve onları eğiten bir varlıktır.

3- İnsanları ve Dünya'yı yaratan bir varlıktır.

4- İnsanların ahlaklı olmasını isteyen, insanlara yasalarını bildiren, gözetleyen, öteki dünya ve bu dünyada insanları ödüllendiren ve cezalandıran bir varlıktır.

Wilhelm Schmidt, ilkel halklardaki insanların Yüce varlıkla ilişkisini de şöyle belirlemiştir:

1- İnsanlar onun yüce gücünü ve ahlâkî yüksekliğini tanırılar.

2- İnsanlar dua ederler.

3- Kurban sunarlar.

4- Dini törenler yaparlar¹⁷.

1868-1954 yılları arasında yaşamış olan Schmidt, çalışmalarının büyük kısmını, avcı-toplayıcı ve bozkır hayatı süren toplumların dinlerini tanımaya ve analiz etmeye çalışmıştır. Bu konuda kendi ekolünü yaratabilecek kadar uzmandır. Bu nedenle fikirleri bizim için çok değerlidir. Schmidt, insanların her zaman tek tanrıya inandığını ileri sürmemiştir. Ona göre tek tanrıcılık, bilinen en eski insanlarda da vardı. Fikrinin temel noktası budur. İlk insanlardan itibaren ilerleyen dönemlerde, her daim tek tanrıcılığa rastlanmıştır. Bu inanç dönem dönem bozulmuştur ve bu nedenle inançlarda sapmalar görülmüştür. Putperestlik, gözle görülür nesnelere tapma gibi farklı inançların olması, semavi dinler ortaya çıkana kadar tek tanrıya inanmanın yeryüzünde görülmediği anlamına gelmez. Bu fikir İslam inancı ile de bire bir uyumludur. Yukarıda Kur'an-ı Kerim'de bu konu ile ilgili birkaç örnek verdik. Bilinen üç büyük dinden önce de insanlığa elçiler gönderilmiştir. Bütün milletlere gönderilen elçiler hep tek tanrıya inanmayı insanlara öğütlemiştir. Schmidt ekolü bu noktada, etnolojik açıdan Kur'an-ı Kerimi desteklemektedir. Yaratıldığından beri akıllı bir varlık olan insanın, tek yaratıcıya inanması, tek tanrıya

¹⁵ Küçük, Tümer, Küçük, age, 64

¹⁶ Küçük, Tümer, Küçük, age, 65

¹⁷ Kaynak İ. Hakkı, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, s. 469-481, Konya (2004): 472-473

inanmanın bin yıllar sonra değil de insanlık ile birlikte ortaya çıkmış olması, bize göre beklenen bir sonuçtur.

Türklerde Din Anlayışı

Bütün toplumlar gibi Türkler de tarih boyunca çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Ancak bilindiği gibi Türkler, tarih boyunca hiçbir zaman bütün Türklük dairesi halinde bir tek dini kabul etmemişlerdir. Bir Türk boyu bir dini kabul etmişken, başka bir boyun farklı bir dini kabul ettiği sıklıkla görülmüştür. Çünkü Türklük birçok farklı boydan oluşan çok geniş bir dairedir. Bu nedenle Türk boylarının sosyal ve kültürel hayatlarında bazı farklılıkların olması normaldir. Ancak bu farkların çok derin olmadığını da belirtmek gerekir. Zaten derin farklar olsa, bu boyları aynı kültür dairesi içine almak mümkün olamazdı.

Bununla beraber Türkler tarihte en çok din değiştiren milletlerden biridir. Bize göre bu durumun temel sebebi, Türklerin aşırı taassup sahibi bir millet olmamasıdır. Ayrıca Türkler, yaşadıkları dönemde, hüküm sürdükleri coğrafyada, akıllarının kabul ettiği, yaşam biçimlerine uyan ve bazen de sosyal ve siyasi amaçlarına uyan dinleri kabul etmişlerdir. Yine bazı dönemlerde de daha üstün bir medeniyete ait olduğunu düşündükleri dinlere, daha ileri bir medeniyete sahip olmak amacıyla girmişlerdir.

Dikkat edilirse Türklerin, akıllarının kabul ettiği ve yaşam biçimlerine uyan dinleri kabul ettiğini belirttik. Ancak bu geçişler çok da kolay olmamıştır. Burada İslamiyet' e geçiş en önemli yanlış bilinen örnektir. Bilindiği gibi, İslamiyet de Türklerin seçtiği bu dinlerden biridir. Zaman zaman ileri sürüldüğü gibi Türkler, İslam dinini, sadece Gök Tanrı inancına benziyor diye kabul etmemişlerdir. Bugün birileri bize gelse, bakın bizim bir dinimiz var, o da sizinki gibi tek tanrılı. Peygamberi de var, sizinkine çok benziyor dese, herhalde hiç birimiz bu din bizim dinimize benziyor, hadi o dini kabul edelim demeyiz. Hatta böyle bir durum olsa, gelen insanlara aşırı tepkiler bile gösterebiliriz. Türklerin İslamiyeti kabulü, sadece İslam dini ile Gök Tanrı dininin biri birine benzemesi sonucu, bir günde olmamıştır. Bu değişimi özellikle ve sadece bu noktaya bağlamak pek sağlıklı bir değerlendirme değildir. Türklerin farklı dinlere geçmelerinin en önemli iki sebebi, belirttiğimiz gibi Türklerde aşırı taassubun olmaması ve kağanların din değiştirmesiydi. Halkın dini, hükümdarın dinidir gerçeğine uygun olarak, Kağan din değiştirenince halk da onun seçtiği dini daha çabuk, daha büyük gruplar halinde kabul ediyordu. Bu kabulün de en önemli sebebi yine Gök Tanrı inancına dayanmaktaydı. Gök Tanrı'nın yeryüzünü yönetmek üzere görevlendirdiğine inanılan kağan din değiştirenince, halk da inançları gereği ona uyuyordu. Birazdan daha detaylı değineceğimiz hakanın kut sahibi olduğu düşüncesi, İslamiyetin veya başka dinlerin kabulünden sonra da pek değişmemiştir. İslamiyete geçiş de kağanların Müslüman olmasıyla hızlanmıştır.

Kağanın din değiştirmesinin en tesirli örneği Uygurlarda yaşanmıştır. Hiçbir şekilde Türk yaşam biçimine, Türk devlet felsefesine uymayan Mani dinine geçiş, bilindiği gibi Uygurlar döneminde yaşanmıştır. Uygurların bu dini seçmelerinin sonuçları çok iyi biliniyor. Bir de bu keskin değişimin nedenlerine bakmak gerekli diye düşünüyoruz.

O yıllarda çeşitli iç ve dış nedenlerle sık sık karışıklar yaşayan Çin'e, isyanların bastırılmasında ciddi destek veren Uygurlar, bu başarılarının neticesinde Çin'in kendi isteğiyle verdiği ganimetler elde etmişlerdir. Yıllar boyu bu yüklü ganimetlerle

zenginleşmenin neticesinde Böğü Kağan, bozkır yaşantısını bırakarak, medeni, yerleşik bir düzene geçme isteği duymuştur. Ancak bu değişikliği bir anda yapmak gerçekten zordu. Böğü Kağan o dönemde sarayına gelen Mani rahipleri ile tanışınca, Mani dinine geçmenin, bu hedefi gerçekleştirmek için iyi bir araç olduğunu görmüştür. Mani dininin insanları yerleşik hayata zorlayan kuralları neticesinde, yüzyıllardır hayvancılık yapan Türkler bir anda tarım toplumu olmuş ve haliyle yerleşik hayata geçmişlerdir. Mani dininin her çeşit öldürmeyi yasaklaması sonucu Uygurlar mecburen tarım toplumu olmuştur. Bu değişim neticesinde Böğü Kağan istediği yerleşik toplumu kurmuştur. Kağan, Maniheizm'i resmi din olarak ilan edince, çok hızlı bir şekilde olmasa da, halkın büyük kısmı bu değişikliğe uymuştur. Çünkü Türklerde, hele de bozkır toplumunda, kağanın kutsal bir anlamı, mistik bir gücü vardı. Göğün yerdeki temsilcisi kağanın yaptığı her şey halk tarafından doğru kabul edildiğinden, böylesi değişikliklere karşı toplumsal tepkiler pek görülmemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, din değiştirirken bile, kadim Gök Tanrı inancının etkili olmasıdır. Kağan, göğün temsilcisidir ve Gök Tanrı'nın isteği kağan vasıtasıyla halka ulaşmıştır ve kabul edilmelidir. Burada merhum Bahaeddin Ögel'in Çin kaynaklarına dayandığı bir alıntı ile bu düşüncüyü netleştirmek istiyoruz: Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* adlı eserinde şöyle demektedir: "Hun hakanının aile ve soyu Luanti boyudur. Devleti, Hun hakanını, Tengri Kut Şanyü unvanı ile anar. Hunlar göğe Tengri; oğula ise kut derlerdi. (Hakanlık unvanı olan) Şanyü ise, geniş ve büyük demektir. Böylece göğü anlatmak isterler. Şanyü, gök gibi büyük ve geniş demektir¹⁸. Bu anlayış sadece Hunlara has olmayıp, hemen hemen bütün Türk boylarında vardı. İşte bu nedenle kağanın yaptıklarının tanrısal anlamları vardır ve kağana karşı gelmek, göğe isyan demektir. Din değiştirirken bile, Gök Tanrı dinine ait bu anlayış her zaman etkili olmuştur. Hatta bu etki, Karahanlı Devleti hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabul etmesi sırasında da görülmüştür. Daha önce yaklaşık iki yüz yıl, bireyler veya küçük gruplar halinde Müslüman olan Türkler, bir hükümdarın Müslüman olmasıyla, daha geniş kitleler halinde ve daha hızlı bir biçimde İslam dinine girmişlerdir. Bu örnekler ışığında, Türklerin din değiştirmesinde en önemli etkenin, kağanın din değiştirmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu da kadim Gök Tanrı inancının bir sonucudur.

Türkler kolay din değiştirse de kendi bünyelerine uymayan dinleri, geniş Türk toplulukları arasında ve uzun müddet kabul edememişlerdir. Yine Maniheizm ve Budizm bu duruma örnek gösterilebilir. Bu dinler Uygurlar ve Tabgaçlar dışında pek taraftar bulamamıştır. Etkileri de uzun sürmemiştir. Maniheizm Uygurlar arasında, XIV-XV. Yüzyıllardan sonra pek görülmemiştir. Hıristiyanlık ve Musevilik de bu duruma örnektir. Bu noktada Gök Tanrı ve İslamiyet arasındaki benzerlik tekrar gündeme gelebilir. İslam dini, Gök Tanrı dinine benzediği ve Türklerin yaşam biçimlerine uyduğu için yüzyıllarca pek çok Türk boyu arasında yayılma alanı bulmuştur diyebiliriz.

Bunun yanında Türklerde, din değişikliklerine rağmen, İslamiyet'in kabul edildiği dönemler de dâhil olmak üzere, töre hukukunun ve törenin her türlü yaptırımın üzerinde olduğunu görmekteyiz. Toplum hayatı töre ile düzenlemiştir. Bozkır hayatında dini kurallardan önce töre geçerlidir. Bozkır şartlarında toplumda yozlaşmaların, çarpıklıkların etkisi yerleşik toplumlara göre daha fazla olur. En küçük bölünme, iç karışıklıklar ağır sonuçlar yaratır. Çünkü bozkırda en önemli güç, verimli insandır. İnsan gücü, ekonomiden

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1988) 87

orduya her alanda gereklidir. Bozuk toplum düzeni sebebiyle ortaya çıkan kargaşa ortamındaki düzensizlik ve insan kaybı, önemli oranda güç kaybı demektir. Bu nedenle bozkır hayatında, toplum hayatının aileden başlayarak sert kurallarla düzenlenmesi gerekir. Bu kurallar da Türklerin o dönemlerde kabul ettiği dinlerin kurallarından çok daha ağırdır. Örneğin bozkır kültürünün egemen olduğu dönemlerde diğer toplumlarda farklı cezaî uygulamaları olan hırsızlığın, Türk toplumundaki cezası ölümdü. Bozkır hukukunda buna benzer pek çok sert uygulama vardır. Çünkü bozkır topluluklarını bir arada tutan kuvvet otoritedir. Ancak din ve törenin sınırları birbirlerine karışmamış, biri diğerine üstün hale getirilmemiştir.

Sert kurallarla düzenlenmiş toplum düzeni ile Türkler, her dönemde önemli bir güç olmuşlardır. Bu düzen neticesinde oluşan yaşam biçiminde dinin etkisi tabî ki olmuştur, ancak temel etkenin, düzenleyicinin din olmadığını düşünmekteyiz. Türkler pek çok kez din değiştirmişlerdir ancak töreleri değişmemiştir. İslamiyetin kabulü ile birlikte, töre İslam şeriatına uygun hale getirilmiştir. Türk töresi ile İslam dini arasında pek çok benzerliğin olması bu uygulamayı kolaylaştırmıştır. İslamiyet veya başka bir din kabul edildiğinde, Türk töresi yok olmamıştır. Türkler törelerine bu şekilde sahip çıktıkları için, farklı coğrafyalara yayılmalarına rağmen temel özelliklerini kaybetmemişlerdir. Töre hiçbir zaman dışlanmamıştır. Tam tersine hangi şartlarda olursa olsun, töreye bağlı kalınmıştır. İşte bundan dolayı, İslamiyeti kabul eden Türkler, Arap kültürü içinde yok olmamışlar, kendilerine has bir İslam anlayışı geliştirmişlerdir. Tabii ki asimile olan, değerlerini kaybeden Türk toplulukları olmuştur ancak bunlar başlarında güçlü idarecileri olmayan küçük gruplardır. Yani başlarındaki otoriteyi kaybeden bozkır toplulukları, törelerini ve dolayısıyla benliklerini kaybetmişlerdir.

Bilindiği gibi, İslam öncesi dönemde Türklerin dini konusunda, en önemli kaynaklar Arap, Çin ve Bizans kaynaklarıdır. Bu kaynaklar dikkatli değerlendirildiklerinde, araştırmacılara önemli bilgiler ve ipuçları sunarlar. Bu noktada büyük öneme haiz Arap kaynakları arasında, Türklerin dini hakkında en tafsilatlı bilgi veren İbn Fazlan ve Gerdizi'dir¹⁹. İlk İslam kaynakları, Türklerin dinleri hakkında açıklayıcı bir şey söylemezler. Türkler için kâfir, müşrik gibi genel ifadeler kullanırlar. Örneğin Ya'kubi, *Kitab El-Buldan*'da Türk ülkelerine "şirk diyarı" demektedir²⁰.

Bu tip ifadeler daha sonraki dönemlerde de rastlanmaktadır ancak bu duruma alınmamak gerekir. Çünkü bu kaynaklar bütün Türk tarihini kapsamamaktadır ve bütün dinler kendilerini dışında olan inanç sistemlerine şirk veya kâfir demektedirler. Elbette bu değerlendirmeler de İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk yıllar ile ilgilidirler. Ayrıca bu dönemlerde Türk boyları arasında farklı dinlere rastlanmaktaydı. Bir Türk boyu Budizm'i benimsemişken başka bir Türk boyun Gök Tanrı dinini seçtiği görülmektedir. Bu nedenle bir kaynakta rastlanan Türkler ile ilgili herhangi bir bilgiyi, bütün Türk boylarına mal etmemek gerekir. Ayrıca inanç yönünden zayıf topluluklar da mevcuttu. Bunu da kabul etmek gerekir. Bu dinlere göre daha sistemli ve üstün bir din olan İslam dinine mensup olan Arapların, diğer toplulukları müşrik olarak nitelendirmesi de doğal karşılanmalıdır. Bunun yanında Arap toplumlarında her zaman görülen, Emeviler döneminde zirveye ulaşan, bugün

¹⁹ Şeşen Ramazan. "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11. İstanbul: (1981) 57-90 s. 57

²⁰ Şeşen, agm, 58

de zaman zaman karşılaştığımız Arap ırkını diğer toplumlardan üstün görme huyu da bu konuda etkilidir. Hatta bazı dönemlerde Araplar arasında, Türkleri rakip olarak gördükleri için, İslam dinine Türkleri kabul etmeme, onları bu inançtan uzaklaştırma eğilimi dâhi görülmüştür. Neyse ki İslam dinine geçiş şahısların onayına bağlı değildir. Türklerin Müslüman olmasıyla İslamiyet, Arap Yarımadası'na sıkışıp kalmaktan kurtulmuş ve diğer toplumlar arasında da yayılma alanı bulmuştur.

Bütün bu nedenleri birleştirdiğimizde, Arap kaynaklarında da öznel yaklaşımlara rastlanmaktadır. Bu nedenle bu kaynaklar mutlaka mukayeseli olarak değerlendirilmelidir.

Gök Tanrı Dininin Kaynağı

Bilindiği gibi tarih, yakın geçmiş ve uzak geçmiş olarak da tasnif edilmektedir. Yakın geçmişe ait belge ve bilgiler daha canlı olduğundan, hayatın hemen her alanına ait bilgileri daha net olarak tespit etmek mümkündür. Fakat uzak geçmişe ait belge ve bilgilerin çoğu, zamanın ve tabiatın şartlarına dayanamadığından yok olduğu gibi, var olan belge ve bilgilerin tahlili daha da zorlaşmaktadır. Böyle olunca geçmişe dair bilgileri kesin olarak belirlemek de güçleşmektedir²¹. İşte bu nedenle, daha yakın geçmiş için kaynak olarak kullanılamayacak destan, deyiş, efsane gibi materyaller uzak geçmiş araştırmaları için önemli kaynaklar haline gelirler. Bu itibarla, Türklerin İslamiyet öncesi dönemde yaşayışları hakkında önemli bilgiler içeren Oğuz Destanı, bizler için önemli bir kaynaktır.

Oğuz Destanı incelendiğinde destanın başında Türklerin tarih sahnesine çıkışları hakkında şu önemli giriş dikkat çeker: “Nuh Peygamber yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes’ e doğu illeri ile Türkistan’ı verdi. Yafes Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lakap alır²². Bundan sonra Oğuz’un dünyaya gelişi ve -tabiri caizse- mucizeleri anlatılır: “Kara-Han’ın hakanlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi. Kadın bir gece rüyasında oğlunun kendisine bir şeyler söylediğini gördü: Eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı’yı ikrar ve itiraf et; üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil. Kadın üç gece bu hali rüyasında gördü. Kocasından gizli olarak Tanrı’ya iman etti. Elini göğe kaldırıp dua etti ve dedi ki: Ey Tanrım bari ben biçarenin sütünü bu çocukcağızın zevkine uydurup tatlı kıl. Oğuz o anda anasının sütünü emmeye başladı. Bir yıl geçince babası onda olgunluk ve asalet belirtileri gördü. Çocuk bir yıl sonra dili açılıp konuşmaya başladı ve ben bir otağda doğduğum için adımlı Oğur koymak gerekir dedi. Oğuz çocukluğunda ve büyüme çağında, ergin oluncaya kadar daima Tanrı’yı anıp ona şükrederdi. Her fırsatta ister uykuda ister uyanık halde, yaratıcı Tanrı’yı muhakkak anardı. Ona Tanrı’nın nurlu feyzi erişti²³. Bu bölümde bahsedilen Kara-Han, Yafes’ in torunudur. Kara-Han’ın oğlu Oğuz’un mucizeleri ve bu mucizelerin Hz. İsa’nın mucizeleri ile benzerlikleri ise gerçekten dikkate şayandır. Hz. İsa doğduğunda, Oğuz ise bir yaşında konuşmuşlardır. Ayrıca Oğuz, Hz. İsa’ dan önce yaşamıştır. Oğuz Kağan’ ın hayatı da diğer peygamberlerle çeşitli benzerlikler göstermektedir. Oğuz, kendisine ve tebliğ ettiği dine inanan kadını zevceliğe kabul etmiş ve onu çok sevmiştir. Daha sonra da dini için babası, amcaları ve diğer akrabalarıyla savaşa tutuşmuş ve bu savaşlar neticesinde galip gelmiştir. Bundan sonra boyunu idare altına alan Oğuz’un tebliğ ettiği dinin Gök Tanrı dini ile benzerlikleri, bizi Gök Tanrı dininin kurucusunun Oğuz Kağan olduğu

²¹ Öztürk, age, 24

²² A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi*, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972) 17

²³ Togan, age, 18

sonucuna götürebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi; Allah bütün kavimlere kendi dillerinde elçiler göndermiştir. Bu noktada, Gök Tanrı Dini'nin sözcüsünün Oğuz Kağan olduğunu söyleyebiliriz. Bundan başka Oğuz Kağan'a peygamberlik sıfatını yükleyen merhum ve yaşayan âlimler ve ilim adamları da mevcuttur.

Gök Tanrıya Giden Yol

Çoğu araştırmacı yanlış genellemeler ve tümevarımlar nedeniyle, günümüzden uzun yıllar önce tarih sahnesinde var olmuş bütün toplulukları *ikel* adı altında, insanî değerleri olmayan toplumlar olarak nitelemiştir. İnsanlık yeni yeni bazı eski medeniyetlerin gücünü, ulaştığı ilmî seviyeleri keşfetmektedir. Örneğin Sümerlerin günümüzde dâhi kritik sayılan bazı cerrahi müdahalelerini, İskitlerin altın elbiseli adamını ve ardındaki medeniyetlerini henüz öğrenilebilmekteyiz. Mısır Piramitleri, Çin Seddi, Piri Reis'in Dünya Haritası, İnkâ Medeniyeti bizi hayretler içerisinde bırakmaktadır. Aynen bugünkü insan gibi, atalarımızın da aklı ve ileri medeniyetleri vardı. Bu nedenle tarihî araştırmalar yaparken karşımıza gelişmiş bir sistem çıktığında şaşırılmamalıdır. Çünkü insan, zekâsını son yüzyıllarda kazanmadı. İnsanoğlu ilk yaratıldığı günden beri akıllı bir varlıktır.

İşte bu düşüncenin aksini savunan pozitivist nazariyeye göre, düşünce sistemlerinden, canlı varlıklara kadar her şey evrim geçirerek nihai haline ulaşmıştır. Her varlık basitten karmaşığa doğru bir gelişim gösterir ve bunun sonunda mükemmel haline ulaşır. Tanrı'nın bir kez yaratma işini tamamladıktan sonra her şeyi doğanın kanunlarına bıraktığı, yani kendisinin gerçekleştirmek istediği şeyi doğanın yapabileceğine güvendiği şeklinde özetlenebilecek evrimci görüş, hem pek çok Protestan seminerlerinde öğretilmektedir, hem de Katolik Kilisesi'nin resmi pozisyonudur²⁴. Amacı felsefeyi metafizikten kurtarmak olan ve sadece olgular ile gözlemlere dayanan bilginin, gerçek bilgi olduğunu ileri süren bu düşünce akımı, haliyle metafizikle ilgilenmez. Bununla beraber pozitivistimin ve onu besleyen temel düşüncelerden evrimciliğin etkisinde kalarak farklı alanları bu felsefenin etkisiyle yorumlamaya çalışan araştırmacılar sadece gözleme dayanan verilerle, insanın ruh dünyasının derinliklerini ilgilendiren konularda yanlış hükümlere varmışlardır. Esasen ruh dünyasına ait konuların, bu akımdan etkilenen araştırmacılar tarafından ele alınması, aynı araştırmacıların kendi sistemleri ile düştikleri bir çelişkidir. Çünkü ruh elle tutulur, gözlenebilir bir nesne değildir.

Bir Alman yazar (H. Trüch) hakikatin ve aklın ayağını kaydırma gayreti içinde olan düşünürler için "misosof"-hikmet düşmanı terimini önermiştir²⁵. Pozitivistimin, aslında kabul etmediği, ruh dünyasına girişi de hikmet düşmanları sebebiyle, bazı çarpık yorumlara neden olmuştur. Bu konuda bir örnek verecek olursak; "Totemizm nedir, Türklerde böyle bir inanış var mıydı?" gibi sorular sorduğumuz vakit, pozitivist bir araştırmacı, verilerine dayanarak ve kendi içinde tutarlı bir biçimde, bize totemizmi kısaca puta tapınma olarak tanımlayacak ve Türklerin de İslamiyet'ten önce atalarının putlarını yaparak bunlara tapıtığını söyleyecektir. Totemizm puta tapınmadır ancak her toplumda görülmemiştir. Türklerde atalar kültü ve çeşitli tabiat kültleri, Totemizm veya kısaca hayatla ilgili olayları düşünen bir ruhun yönettiğine inanan sistem şeklinde tanımlanan "Animizm" in delili olarak gösterilmektedir. Hâlbuki kültler, kutsal değerlerdir. Örneğin semavî dinlerde

²⁴ Atay, age, 168

²⁵ Frithjof Schuon, *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006) 112

melekler, peygamberler gibi bazı önemli değerler; kutsal sayılan varlıklar vardır. Kültler de arkaik dinlerin kutsal değerleri ve dini besleyen yan unsurlarıdır. Çok tanrılı gibi gözüken bazı inanç sistemlerinde görülen, ateş tanrısı, su tanrısı gibi tanımlamalar da, bize göre, kendi sistemleri içinde kültürdür. Onların üstünde tanrıların en büyüğü, en güçlüsü tek yaratıcı vardır. Bu konuya, konu bütünlüğünü sağlayabilmek için Gök Tanrı Dininde Kültler adlı bölümümüzde daha detaylı değineceğiz.

Pozitivizmin alana girmesi ve konuyu derinlemesine incelemeyi ele almak gibi yanlışlıklar neticesinde yapılan tahliller, araştırmacıların Türklerin geleneksel dininin Totemizm, Şamanizm gibi daha farklı sistemler olduğunu ileri sürmeye itmiştir. Bu nedendir ki; Türklerin İslamiyet öncesi dini yaşayışları konusunda birbirinden çok farklı tezler ileri sürülmüştür. Bu durum Türk dinini ve Budizm'i karıştıran Ziya Gökalp' i eski Türk dinini Toyonizm adı altında belirleme yanlışlığına sürüklemiştir²⁶.

Pozitivizmin bu alandaki kendisiyle çelişen fikirlerine karşılık, Schmidt Ekolünün vardığı sonuçlardan birinci bölümde kısaca bahsettik. İnsan ilk yaratıldığı günden beri akıllı bir varlıktır. Zaman zaman yozlaşmalar, geriye gidişler mutlaka görülmüştür ancak akıl hep var olmuştur ve bu nedenle, tarih sahnesinden silinen ileri medeniyetler, gelişmiş düşünce akımları, tek tanrılı dinler gibi konuları öğrenince şaşırılmamalıdır.

Gök Tanrı Dininin Özellikleri

Türkler, İslamiyeti kabul etmeden önce, din alanında özellikle batıdan ve güneyden farklı dinlerin etkilerine maruz kalmışlardır. Türklerin tarihte ilk görüldüğü dönemlerden itibaren kutsal değerleri, dönem dönem değişikliklere uğramıştır ancak Tanrı kavramı hemen her zaman temele oturtulmuştur. Türk dini tarihi içinde bildiğimiz en eski terim *Tanrı*'dir. En eski Çin kaynaklarından biri olan Shih-chi' de *Tanrı* kelimesi, Hun Tan-hu' su Mete'nin unvanları arasında zikrediliyor²⁷. İbn Fazlan ise zulme veya haksızlığa uğrayan bir Oğuz Türkü başını semaya kaldırarak "*Bir Tengri der*" demektedir²⁸. Bu bilgilerden anlaşılabilir gibi Türk inanç sisteminin temeli Tanrı kavramıdır. Zaman içerisinde bazı kutsal değerler değişse de, Tanrı değişmemiştir ve Türklerde mutlak yaratıcı Gök Tanrı olarak kalmıştır.

Dinî itikad olarak varlığının M.Ö. 5. Yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri' nin Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Eski halk dinlerinde Güneş, Ay ve yıldızların Tanrı olarak tanımlanmalarına karşılık, Türkler göğü bütün olarak sembolleştirmişler ve Kök Tengri itikadını ortaya çıkarmışlardır²⁹. Nitekim Çinliler Bu dine, "*Türk Dini*" demektedirler.

Konumuz içindeki belki de en önemli nokta Gök Tanrı ifadesinin anlamıdır. Öncelikle buradan başlamak gerekir. Bu konuda çeşitli fikirler mevcuttur. Prof. Dr. Hikmet Tanyu, ortada bir karışıklığın var olduğunu ve "Kök-Tengri" terimindeki "Kök=Gök" kelimesinin Tanrı anlamında değil, yücelik anlamında sıfat olarak kullanıldığını belirtir³⁰. Bu durumda Gök-Tanrı terimi gökyüzünü değil; mutlak yaratıcı Tanrı'yı işaret etmektedir.

²⁶ Günay, Güngör, age, 24

²⁷ Günay, Güngör, age, 57

²⁸ Şeşen, agm, 68

²⁹ Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, Denizli (1998)38-50, 49

³⁰ Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* (Ankara: 1980) 15

Gök Tanrı'nın mutlak yaratıcı olduğu inancı, hakanın hâkimiyet kaynağının Gök Tanrı olduğu düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Karizmatik ve semavi Türk kağanı, mekân bakımından da göğe yakın, "Altın-dağ" diye anılan bir zirvede veya Ötüken-Yış gibi, mukaddes, ormanlı bir dağda oturmaktaydı³¹. Bu bilgi Tanrı'nın gökte olduğu inancını teyit etmekle beraber, hakanın Tanrı'nın seçtiği, Tanrı'ya yakın bir kişi olduğu tezini de ayrıca destekler.

Eski Türk inancına göre Gök Tanrı, ezeli ve ebedî olan, hakanlara kut veren, insanların yaratıcısı olan ve onlara kaderler tayin eden gökte bulunan insanüstü bir varlıktı. Bu konuda Çin kaynakları önemli bilgiler içermektedir. Kanaatimizce en doğru sonuçları da burada bulmak mümkündür. M.Ö. 1050-247 yılları arasında Çin'de hâkim yönetici hanedan olan Chou hanedanı, kaynakların verdiği bilgilere göre Gök Tanrı dinini kabul etmiştir. Chou hanedanının Türk kökenli olduğuna dair pek çok araştırma mevcuttur. Din seçimi de Türklük ile ilgili olabilir. Chou'ların Türklüğü ayrı çalışmaların konusudur ve bu nedenle burada bu konuya değinmeyeceğiz. Bizim için değerli olan, Chou dönemine ait kaynakların Gök Tanrı dini ile ilgili verdikleri bilgilerdir.

Chou Hanedanı döneminde, Çin'de de görülen Gök Tanrı dininin Tanrısı, mutlak yaratıcısı olan Tanrı, Çince *T'ien* tabiri ile karşılanmaktadır. *T'ien*' in orijinal manasının ise büyük adam yani, kuvvet ve nüfuz sahibi bir kimse olduğu fikrini ileri süren araştırmacılar vardır. Sinolog H.G. Creel' e göre bu terim, hükümdarlar ve krallar için kullanılmıştır. Ve sonra, öncelikle aynı kimselere verilen bir ad, büyük ruhlar ve buradan buldukları yer yani, Gök anlamını içine almıştır. Böylece gök fikri önce büyük ruhların oturduğu yeri gösteren bir sembol şeklini almış, sonra *Büyük Ruh* yani, gök ve şahsi olmayan ve hükmeden tanrı fikrini doğurmuştur³². Grube, *T'ien*' in gök anlamında kullanıldığı gibi, Tanrı manasına da geldiğini ve bu kelimenin evrenin, devletin ve insanların mukadderatına hâkim bir yapıcının karşılığı olduğunu ileri sürer³³. W. Eberhard ise *T'ien*' i eskiden Güneş tanrılı olan dinin *Gök Tanrısı* olarak tanımlamaktadır³⁴. Tüm bu fikirlerin çıkış noktası yazılı Çin kaynaklarıdır. Çin kaynaklarında *T'ien* tabiri pek çok kez geçer. Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre *T'ien* teriminin aldığı bazı mânalar şu şekildedir:

1- Shu-ching: Belgeler kitabı. Tarihî ve felsefî mahiyette, halka hitaben verilen demeçleri içinde toplar. (M.Ö. 600)

II.2.20: *T'ien* yere felaketler gönderir.

II.3.6: *T'ien* cemiyetteki düzeni tespit etmiştir. O, faziletleri bilir, mücrimleri cezalandırır.

II.2.21: *T'ien* faziletli insanların dualarını duyar.

IV.9.3: *T'ien* kötü insanları gözetler.

V.I. (2).7: *T'ien* benim halkım gibi görür, halkım gibi duyar.

V.I.I,7: *T'ien* aşağıdaki insanları korur ve onlar için prensler ve öğretmenler yaratır.

V.4,2: O, görünmez *T'ien* aşağıdaki halka iyilikler gönderir.

V.1,2,3: *T'ien* insanları sever.

V.7,13: *T'ien* değişmez.

³¹ Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, (İstanbul: 1978) 88

³² N. Muhaddere N. Özerdim, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten* Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24, 11

³³ Özerdim, agm, 12

³⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı 1995) 67

V.10, : T'ien soyut bir kader (Ming) verir.

V.28,2: T'ien şiddetle cezalandırır.

2- Shih-chung: Şiir kitabı. Konfüçyüs tarafından yeniden düzenlenmiştir. (M.Ö. 600)

I.7: T'ien'in yaptığı ne duyulur ne koklanır.

II.1: T'ien korur.

II.4: T'ien dünyayı gözetler. Onları canlandırır.

II.1,7: T'ien şahsi bir varlıktır, madde değildir.

IV.1: T'ien büyük dağları yarattı.

IV.3: o, (T'ien) yere refah gönderir. O krallara oğlu gibi muamele eder ve ona nazırlar gönderir.

3- Mo-tzu: Aynı adı taşıyan kitabında Mo-tzu, Konfüçyüs gibi T'ien'i her şeyin üstünde bir varlık anlamında ele almaktadır (M.Ö. 479-381).

Bölüm XXVI: Zengin olma ve şeref kazanmak isteyen bir kimse göğün emrine (T'ien'e) itaat etmelidir. Göğe itaat eden kimse daima mükâfatlandırılır. Göğe itaat etmeyenler daima cezalandırılır.

4- To Fang: Chou Dükü'nün yazdığı bir kitaptır. Dük burada şöyle diyor: Ti (Tanrı) Hsia krallarına ihtar etti. Fakat onlar kendilerini eğlenceye verdiler ve halkı düşünmediler. Bir gün bile kendilerini Ti'ye hasretmediler ve halkın saadetini düşünmediler. Siz neden göğün emrini yerine getirmek için bizim Chou hükümdarlarımızın yönetimini istemiyorsunuz? Neden göğün emrini gerçekleştiriyorsunuz?³⁵

Bu kaynaklar Chou Hanedanı dönemine aittir. Ancak bu metinlerdeki T'ien Türklerin Gök Tanrı' sını ile aynı mıdır? Bu verileri Türklerin dini ile ilişkilendirmek doğru mudur diye düşündüğümüzde, yine aynı kaynaklarda, bu din ve mensuplarının kuzeyden geldiği bilgisi karşımıza çıkar. Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi Chou' ların Türk olduğu genel kabul gören bir husustur. Bunun yanında bu kadar uzak geçmişi incelerken karşılaşacağımız en büyük zorluk, hangi topluluğun hangi milletten olduğudur. Bir boyun millî kökenini belirlemek gerçekten zordur. Ancak kültürler incelendiğinde, Orta Asya kavimlerinin kültürlerinin arasında önemli farklar göze çarpar. Din de kültürün bir parçasıdır. W. Eberhard' a göre Çinliler Gök Tanrı dinine *Türk Dini* demişlerdir. Yine Eberhard' a göre Gök Tanrı dini neredeyse sadece Türk boyları arasında görülmekteydi. Bu görüşün desteğinde, dinin de önemli bir kültür unsuru olduğunu göz önüne aldığımızda, Chou' ların Türk olma olasılığı ve Chou metinlerinde geçen T'ien' in, Gök Tanrı dininin Tengri' sinden farklı olmadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bunun yanında Göktürklerden önceki dönemlerde biz Gök Tanrı dininin Türkler arasında kabul gördüğünü ve bu dinin özelliklerini yine Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz.

Görüldüğü gibi yazılı kaynaklar, T'ien' in, yani Gök Tanrı'nın özellikleri hakkında net bilgiler vermektedir. Tanrı gökte bulunmaktadır ve insan gibi beşerî bir varlık değildir. Maddesel değildir. Her şeyi görür, bilir ve insanlara ona göre muamele eder. İnsanların kaderini tayin eder ve iyi insanları sever. Fakat kötülere de azap verir. Bu özelliklere bakınca T'ien' in tek yaratıcı, mutlak hakim olduğu açıkça görülmektedir. Buradan rahatlıkla Gök Tanrı dininin tek tanrılı bir din olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin M.Ö. 600 tarihli Shih-chung adlı kitapta T'ien büyük dağları yarattı ifadesi, Türklerin dağlara tapıtığını

³⁵ Özerdim, agm, 13-17

ileri süren tezi çürütmektedir. Dağ, gökte bulunan Tanrı'ya yakın olduğu için kutsaldır ve bu dağların yaratıcısı T'ien' dir.

Bunun yanında T'ien tek otorite olarak kabul edilmektedir. T'ien'in emrinden çıkanları azap beklediği, T'ien'in istediği gibi bir insan olup iyilikler yapanı da mükâfatların beklediği de yine metinlerde geçen ifadeler arasındadır. T'ien her şeyi görür ve kontrol eder. Açıkçası, T'ien'in vasıfları bütünüyle göz önüne alındığında, bunun Allah'ın vasıfları olduğu açık olarak görülmektedir. T'ien ezelîdir, ebedîdir, maddesel değildir, her şeye hâkimdir, her şeyi görür, iştir, iyilikleri mükâfatlandırır, kötülükleri cezalandırır. Bütün özelliklerinin Allah'ın sıfatları olduğu aşikârdır.

Daha önce değindiğimiz, dinlerin ortak özellikleri, Gök Tanrı dininde de tamamen görülür. Dinlerin ortak özelliklerine tekrar döndüğümüzde, yeri gelmişken Şamanizm konusuna da çok kısaca değinmek istiyoruz. Şamanizm' in Türk dini olduğu ileri süren araştırmacılar vardır, ancak bu görüşe katılmamaktayız. Bilindiği gibi Şamanizm Orta Asya'dan Amerika kıtasına kadar Dünyanın farklı pek çok yerinde görülen bir sistemdir. Çok geniş bir coğrafyada görülmesiyle beraber yüzyıllar boyu da varlığını devam ettirmiştir. Şamanizm konusunda derinlikli pek çok çalışma vardır. Bu çalışmaların ilim çevrelerinde genel kabul görenlerinin tamamı, Şamanizm'i kısaca, bir büyü, sihir ve kendinden geçme sistemi olarak tanımlamışlardır. Ölen yakınlarla iletişim kurma, gelecekte haber verme gibi konular hep Şamanizm'in alanına girmiştir. İlk bölümde dinlerin özelliklerinden bahsederken, dinin hayatın katı yanlarını yumuşattığından bahsettik. Şamanizm de hayatın katı yanlarını yumuşatır ancak sadece bu özellik bir sistemin din olarak tanımlanması için yeterli değildir. Din, yaratıcı ile insan arasında bir bağ kurmalıdır. Ayrıca öğretileri olmalıdır. Din insan ile mutlak yaratıcı arasındaki bağıdır. Dinin esası, en yüksek insanî niteliklere sahip kişilerin, gücünün üzerinde hissettiği sonsuz varlık ya da varlıklarla ilişki kurması şeklinde tanımlanmıştır. Tüm dinler insanla, insanın kendini bir bütün hissettiği, yol gösterici ilkeler edindiren sonsuz varlık arasındaki ilişkidir. Bu itibarla, eğer bir din bu ilişkiyi kuramıyorsa, putperestlik ve büyücülük gibi, bir din değil, olsa olsa bir dinin yozlaşmış şeklidir³⁶. Birinci bölümde de kullandığımız bu tanımlamayı Tolstoy, sanki Şamanizm ile Gök Tanrı dininin farkını ortaya koymak için yapmıştır. Burada T'ien' in özelliklerini tekrar düşündüğümüzde, öğretiler ve yaratıcı ile kul arasındaki bağ açıkça ortadadır. Ancak Şamanizm yaratıcı ile kul arasında bir bağ kuramamaktadır. Şamanizm, ruhlar âlemi ile canlılar arasında iletişim kurmaya çalışır; bu da onun din olarak kabul edilmesi için yeterli ve gerekli sebep değildir.

Bu yönden bakıldığında, temelinde arkaik bir ekstaz tekniğinden ibaret olan Şamanizm, bu haliyle geleneksel Türk din hayatının tamamını kucaklamadığı gibi, esasen vecd hallerinin hepsi de Şamanizm'den ibaret olmamaktadır. Bu bakımdan da Eliade, nasıl bir din, onun imtiyazlı üyelerinin mistik tecrübelerinin sınırlarını aşıyorsa, aynı şekilde Orta ve Kuzey Asya'nın dini de Şamanizm'in hudutlarından taşmaktadır demek ve bu hüküm eski Türk dini için de geçerli olmaktadır³⁷. Türkler gibi pek çok toplumun hayatına giren Şamanizm, bir dinden çok karmaşık bir sihir ve ekstaz sistemidir. Yaratıcı ile kul arasında bağ kuramaması, dünya hayatını düzenleyen kurallarının yani öğretisinin olmaması gibi nedenlerden ötürü Şamanizm'i din olarak kabul etmek mümkün değildir. Bu karışıklığın bize göre en önemli sebepleri, bazı araştırmacıların şamanları, mistik anlamlarından dolayı

³⁶ Tolstoy, age, 16

³⁷ Günay, Güngör, age, 138

din adamı olarak görmesi ve şamanların ruhlarla irtibat kurmaya çalışmalarıdır. Ruhlarla irtibat kurma çabası ahiret inancını desteklediğinden, dinin bir parçası olarak görülebilmesi mümkündür. Bu da insanları yanıltabilir. Bu nedenlerle birlikte daha önce de bahsettiğimiz yüzeysel ve aceleci bakış açısıyla yapılan bazı çalışmalar bu davranışların dinsel olduğunu ileri sürerek, Şamanizm'i din olarak ilan etmişlerdir. Ancak bahsettiğimiz sebeplerden ötürü Gök Tanrı dini ile Şamanizm iç içe değildir ve Şamanizmi bir din olarak kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.

Gök Tanrı Dininde Kültler

Kültler konusuna daha önce bir iki cümleyle giriş yapmıştık; burada bu konuyu biraz daha detaylandırmak istiyoruz.

Bilindiği gibi dinlerin büyük çoğunluğunun sistematiği vardır. Sadece yaratanın varlığını kabul etmekle sınırlı değildir dinler. Bunun yanında özellikle semavi dinler, başka konularda da kullardan inanç ister. Örneğin İslamiyete baktığımızda, İslam'ın şartları hepimizce malumdur. Bugün biz Müslümanlar meleklerin varlığına inanıyoruz ve onları kutsal sayıp, saygı göstererek yüceltiyoruz ama meleklerle tapmıyoruz. Örneğin Azrail'e ölüm tanrısı değil de ölüm meleği diyoruz. Yine Mikail'e doğa tanrısı değil de, doğa olaylarını yöneten melek diyoruz. Peygamberlerin varlığını ve kutsiyetini kabul etmek de örnek olarak verilebilir. Diğer dinlerde de benzer özellikler vardır. Mesela Hıristiyanlıkta da melekler, kendilerine verilen emirleri yerine getirme ve Tanrı'yı övme amacı ile yaratılmış saf ruhlar olarak dikkat çekmektedir³⁸.

Bazı varlıkların var olduğuna inanmanın yanı sıra, Semavi dinler, mensuplarından bazı varlıklara, ritüellere ve olaylara saygı göstermesini ister. Örneğin tüm semavi dinlerde, ölen yakınlar için dua edilmesi, onların mezarlarını ziyaret etmek sık sık öğütlenir. Yaratıcının gücünü açıkça gösterdiği bazı noktalarda, hayret, saygı ve korku iç içedir. Başını kaldırıp gökyüzüne bakan, bu muazzam eseri gören bir insan bu karışık hisleri yaşamaktadır. Ancak bu öğütler ve hisler, beraberinde o nesnelere tapınmayı getirmez.

Benzer şekilde Gök Tanrı dininde de kutsallaştırılan varlıklar ve nesnelere vardı. Yaşayan ve dünyadan ayrılmış büyüklere saygı, temelini bozkır kültüründen almıştır. Bu inancı bugün dâhi görmek mümkündür.

Aynı şekilde Türkler de İslamiyet sonrası dönemlerde olduğu gibi, İslamiyet'ten önce de atalarını kutsal saymış ve çeşitli törenlerle onları anmışlardır. Bu, atalara tapınma anlamına gelmez. Benzer yanlışlar, sadece Türklerin değil, başka toplumların sosyal ve kültürel hayatları değerlendirilirken de yapılmıştır. Bu gibi hatalar, yine pozitivist düşünce sisteminin, özellikle kültür tarihi çalışmalarını etkilemesinin sonucudur. Gök Tanrı dininin bir parçası olan kültleri, pozitivist düşüncenin etkisiyle derinlemesine düşünmeden, din gibi sosyal ve psikolojik derinliği olan bir konuda gözlenen verilere dayanarak verilen peşin hükümler nedeniyle farklı dinler şeklinde yorumlamak, bu sistemin, kendisiyle de çelişerek yarattığı en büyük yanıltır.

Bugünkü bilgilerimize göre genel olarak Türk tarihinde, çok tanrıcılığa pek rastlanmamıştır. Ayrı ayrı kutsal sayılan varlıklar herşeyi yoktan var eden mutlak tanrı olarak kabul edilmemiştir. Türkler, dinî tarihleri içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren

³⁸ Küçük, Tümer, Küçük, age, 371

tabiatla birtakım gizli güçler bulunduğuna inanıyor ve onları kutsallaştırıyordu³⁹.

Başka onlarca kült vardır ancak bize göre en önemlileri yer, gök, ateş ve sudur. Bilindiği gibi, bütün felsefik sistemlerde varlık âleminin 4 ana unsuru vardır: Hava, toprak, ateş ve su. Evrensel olan bu 4 unsurun Türkler tarafından da kutsanması tesadüf değil, tevafuktur, genel geçer düşünce sistemiyle uyumdur. Türk Dünyası'ndaki Nevruz kutlamalarında bu 4 unsura ait sembolik uygulamaların devamlılığı, günümüzde bu anlayışın canlı bir şekilde varlığına delalet eder. Keza bizdeki Gençlik Marşında geçen "Sesimizi yer gök su dinlesin" mısraları, farkında olunmadan tarihin derinliklerinden gelen bir inanışın yansımasıdır.

Bunun yanında Gök, Tanrı'nın bulunduğu yer olduğu için kutsaldır. Ayrıca gökte bulunan Güneş'in ve Ay'ın birer ruh olduğuna inanılırdı. Ancak Güneş, Ay ve yıldızlar hiçbir zaman tanrılaştırılmamıştır. Çin kaynakları, Hunların ve onlardan sonra gelen diğer Türk devletlerinin Güneş'i ve Ay'ı kutsallaştırdıklarını bildirmektedir. Modern etnolojik araştırmalar Yakutlarda da bu kültün devam ettiğini göstermektedir. Yakutlar, Güneş ve Ay'ı iki kardeş olarak görmekte ve onlara tanrısal güçler ithaf etmektedirler. Modern Şamanların davullarının çoğunda Güneş'in, Ay'ın ve diğer yıldızların sembollerine rastlanması bu varlıkların kutsal sayıldığının bir emaresi olabilir⁴⁰.

Orman kültü ise avcılık ve toplayıcılıkla geçinen bütün toplumlarda görülür. Çünkü orman, av; yani besin kaynağıdır; berekettir. Ayrıca bazı ağaçlar da kutsaldır. Kayın ağacı buna örnektir. Bazı Türk boyları Gök Tanrı'ya kurbanlarını kayın ağacı altında vermişlerdir ancak bunun neden yapıldığı konusunda net bir bilgi yoktur. Fakat kurbanlar kayın ağacına kesilmemiştir.

Ateş ise eskiden beri temizleyici olarak kabul edilmiştir. Örneğin VI. Yüzyılda Batı Göktürk ülkesine gelen Bizans elçisi Zamerkos'un ve elçilik heyetinin, hakanın huzuruna çıkmadan önce yanmakta olan ateşin etrafında döndürülmüş ve kötülüklerden arındırılmaya çalışılmıştır⁴¹. Ateş kültü günümüze dahi ulaşarak, hastaları, evleri tütsüleme şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Su, her zaman bereket ve temizlik kaynağıdır. Şartlar ne olursa olsun susuz bir hayat düşünülemez ve hayat kaynağı olması münasebetiyle suya, her zaman her toplumda önem atfedilmiştir. Türklerde suya tapınma hiç görülmemiştir. Suya kurban kesildiği doğrudur. Bugün bile su için kurban kesen topluluklarımız mevcuttur. Bu inanca günümüzde bizzat şahit oldum. Ancak kesilen kurban suya değil; hayat, temizlik ve bereket kaynağı olan suyu veren, yüce yaratıcıya şükür için kesilmektedir. Bu ayrıma dikkat etmek gerekir. Bu inanç binlerce yıldır devam edegelmiştir.

Daha önce de değindiğimiz atalar kültü ise sadece Türklerde değil; birçok arkaik toplumda görülmüştür. Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının, geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluşturmaktadır⁴². Atalar kültü ölümler kültü değildir. Sadece aile büyükleri ve saygıdeğer kişiler için çeşitli törenler yapılmıştır. Türklerin İslamiyet'i

³⁹ Günay, Güngör, age, 70

⁴⁰ Günay, Güngör, age 71

⁴¹ Günay, Güngör, age 76

⁴² Günay, Güngör, age 80

kabullerinden önce, ölümlerini değerli eşyaları ile gömmeleri sadece, ahiret inancının var olduğunun ve ruhun ölümsüz olarak kabul edilmesi ile açıklanabilir. Bu inançla Türkler, ölümü bir yok oluş olarak değil; adeta gerçek âleme göçmek olarak telâkki ediyorlardı. En güzel elbiseler, en değerli eşyalar ölenle birlikte gerçek âleme gönderiliyordu. Bu davranışlar sadece ölen kişinin öteki âlemde sevdiği eşyaları kullanması amacıyla yapılmamıştır. Bu yaklaşım doğrudur fakat yüzeyseldir. Bize göre esas maksat, ölen kişinin ahirette, yüce yaratıcının, Gök Tanrı'nın, karşısına en güzel haliyle gidebilmesidir.

Atalarını gömdükten sonra unutmayan Türkler, her zaman değer verdikleri atalarını anmak için, onların küçük heykellerini yapıp onların karşısında ağlar, çeşitli anma törenleri yaparlardı. Bu konuda Ebü'l-Gazi Han şöyle demiştir: "O zaman onlarda (Türklerde) bir adet vardı ki birinin oğlu, kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini kugurçak (kukla) yapar, evinde saklardı. Ara sıra o sureti öpüp, sevip okşayarak bu filanın sureti derlerdi⁴³. Bu ritüeli, puta tapma olarak tanımlamak, peşin hükümlülüktür. Kanaatimizce bu davranışlar, ölen yakınlarla duyulan özlem ve onları kaybetmenin üzüntüsüyle yapılan hareketlerdir. Ölenin arkasından yas tutma, her dinde dün de vardı, bugün de vardır ve gelecekte de olacaktır. Bu insanî davranışa, Türklerin atalarına duyduğu derin saygı da eklenince ortaya puta veya atalara tapınma diye yorumlanabilecek davranışlar çıkmaktadır. Bugün ölen yakınlarımızın, hele de, aile reislerimizin fotoğraflarını yaşadığımız yerlere asıyoruz, arkalarından yas tutuyoruz, bazen elbiselerini kokluyoruz. Bu davranış tapınma mıdır? Elbette hayır. İncamız bizi ne kadar teselli ederse etsin ölen yakınlarla hep özlem duyulur. Atalarımız da insandı; özlemleri, sevinçleri, üzüntüleri, zaafı vardı. O zaman fotoğraf çekmek haliyle mümkün olmadığından, ölmüş yakınlarına duydukları hasreti kugurçaklarla gidermeye çalışırlardı. Bu asil ve hassas davranışı hangi toplum için olursa olsun ataların putunu yapıp onlara tapmak olarak tanımlamak en hafif tabirle cehalettir. Ataların mezarlarında kurban kesme âdeti de, dikkat edilirse bugün dahi toplumumuzda görülmektedir. Ülkemizde bazı bölgelerde, ölen yakınları anma amacıyla ölümün ardından üçüncü, yedinci ya da kırkıncı günlerinde dualar okunur ve kurbanlar kesilir. Bu kurbanlar öleni tanrılaştırma amacıyla kesilmez. Kurban eti, ölenin hayırına ihtiyaç sahiplerine dağıtılır. Bu âdet, bin yıllar öncesinden kalmış olmalıdır. Atalarımızın ölen yakınlarının mezarlarında kurban kesmesini, atalara tapınma, onlara kurban verme olarak tanımlamak gerçekten yersizdir.

Sonuç olarak kültler, çok tanrıcılığın işareti değildir diyebiliriz. Kültler, Gök Tanrı dinini besleyen yan unsurlardır. Bazıları Gök Tanrı dininin, bazıları da bozkır kültürünün tesiriyle ortaya çıkmış ve farklı dinler kabul edildiği zaman da Türk toplumları arasında yaşamaya devam etmiştir.

Sonuç

Tarih bilimi binlerce yıldır var olmuş olsa da, yaşanan andan önceki dönemlerle ilgili kesin yargılara varmak hiç bir zaman mümkün olmamıştır. Hele de incelenen dönemle yaşanan dönem arasında binlerce yıllık fark varsa, net sonuçlara ulaşmak o derece zorlaşmaktadır. Kaynaklarımızın çok sağlam olduğunu iddia etsek de elimizdekenden daha sağlam ancak henüz bulunmamış bir kaynağın var olma ihtimali her zaman vardır. İncelediğimiz kaynakların ışığında oluşan fikrimiz, Türklerin, İslamiyet'ten önce de tek Tanrı inancına sahip olduğu ve sapık inançların Türkler arasında fazlaca görülmediği

⁴³ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976) 60

yönündedir. Özellikle metafizikle ilgilenmeyen pozitivist nazariyenin din konusuna da, belki de fark etmeyerek, girmesi neticesinde sathî incelemelerin ortaya çıkması, zaten kaynak sıkıntısı olan alanımızda çok yanlış hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yanlışlıkları engellemek için, her şeyden önce yukarıda belirttiğimiz nedenlerle kesin ifadelerden kaçınmak ve insanı ele aldığımızı unutmamamız gerekir. Bu nedenle eldeki verileri hep şüpheyle değerlendirmek elzemdir. Pozitivizmin ve aceleci araştırmacıların yanlış fikirleri, Türklerin İslamiyet'ten önceki inançları konusunda yanlış veya eksik bilgilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çalışmamızda bir nebze de olsa bu yanlışlıkları vurgulamaya ve ayıklamaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- ATAY Tayfun, *Din Hayattan Çıkar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2009
- ATEŞ Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali* Ankara: 1985
- EBERHARD Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996
- EBERHARD Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 200
- ESİN Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul: 1978
- GÜNAY Ünver ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007
- GÖMEÇ Sadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı 4*, Denizli (1998) 38-50
- İNAN Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976
- KAYNAK İ. Hakkı, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıculuğu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 469-481, Konya (2004)
- KÜÇÜK Abdurrahman, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, , Ankara: Berikan Yayınevi, 2010
- MALEBRANCHE Nicholas, *Metafizik ve Din*, Çev. Bedia Akarsu, Ankara: MEB Yayınları, 1990
- MENGÜŞOĞLU Takıyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Remzi Kitabevi 1988
- ROUX Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2002
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1988
- ÖZERDİM N. Muhaddere, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten* Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24
- ÖZTÜRK Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1999
- SCHUON Frithjof, *Tasavvuf, Kabuk ve Öz*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006
- ŞEŞEN Ramazan, "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, İstanbul (1981), 57-90
- TANYU Hikmet, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: 1980

TOGAN A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972

TOLSTOY Lev N, *Din Nedir*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 6. Baskı, 2000

TÜMER Günay ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010